
Розділ IV
Джерелознавство

В'ячеслав Станіславський

**ДНІПРОВСЬКІ ПОХОДИ 1697–1698 РОКІВ
В НЕДРУКОВАНИХ ЛИСТАХ ІВАНА МАЗЕПИ
ДО ПЕТРА I**

В ході російсько-турецької війни 1686–1700 рр. російськими та українськими військами було здійснено ряд походів на Південь, під час яких зведено нові фортеці, а також захоплено важливі опорні пункти Османської імперії, завдяки яким значно посилено обороноздатність Російської та Української держав і створено бази для подальшої експансії в цьому напрямку. Найбільшими здобутками стали відібрані в турків під час Першого Дніпровського походу 1695 р. фортеці на нижньому Подніпров'ї, найважливішою з яких був Кизикермен, а також Азов, взятий у 1696 р. З цих плацдармів планувалося продовження воєнних дій з метою виходу до Чорного моря. Для цього потрібно було заволодіти ключовими фортецями на його узбережжі — Очаковом та Керчу. В 1697–1698 рр. українські та російські війська здійснили другий і третій Дніпровські походи, маючи на меті захоплення Очакова, однак ця мета не була досягнута. Контрпоходи з боку Османської імперії не дали змоги росіянам та українцям реалізувати свої завойовницькі плани. Навпаки, намагання турків і татар відбити втрачений плацдарм змусили до спрямування максимуму зусиль на його захист.

Серед справ Російського державного архіву давніх актів нами було знайдено 18 недрукованих листів гетьмана Івана Мазепи до російського царя Петра I, один до невідомої особи, котрі безпосередньо стосуються другого і третього Дніпровських походів, а також 2 листа до царя за 1699 р., пов'язаних з війною проти Османської імперії.

Другий Дніпровський похід, як відомо, було проведено в травні-жовтні 1697 р. Плани українців та росіян передбачали удар по Очакову з суші, а також блокування його з моря, що мало призвести до падіння міста. У перших трьох з віднайдених листів

йдеться про підготовку до походу. Отже, *17 березня 1697 р.** в листі до Петра I Мазепа писав, що, як повідомлялося й раніше, кілька сотень козаків Полтавського полку за його наказом ходили під «бусурманські житла». Цим козакам вдалося відігнати багато худоби та захопити 26 «язиків», серед яких одного знатного татарина, під Перекопом, в урочищі Чингарех. Тепер гетьман відправляв до Москви ватажка козацького загону Василя Шибаленка з товариством у кількості 52 осіб, а з ними й 25 полонених¹. *8 квітня 1697 р.* Мазепа повідомляв царю про те, що з розвідувальної поїздки за кордон повернувся мешканець Ніжина Згура Стилев. Він привіз достовірні відомості щодо намірів та дій противника, а також креслення Очакова. Ким було зроблено ці креслення, в листі не вказано. З листами і кресленнями Стилев був відправлений до Москви². Наступного місяця відомості, надані цією особою, були підтверджені торговими людьми, які приїхали з Царгорода. Вони стосувалися того, куди мали направлятися з військами турецькі султан та візир³.

23 квітня 1697 р. гетьман сповіщав, що за царським указом 18 і 19 квітня зустрічався в Сумах з воєводою Яковом Долгоруковим з метою обговорення воєнних справ. На нараді було вирішено виступати в похід, після доставки суден від Брянська до Переволочни та р. Самари. Російські й українські війська планувалося з'єднати на Коломаку чи Орчику, потім іти до Новобогородицька, а звідти суднами по Дніпру рухатися до Чорного моря. У разі затримки з морськими суднами було вирішено вирушати на дніпровських. Але перед доставкою морських суден виступати було не доцільно, аби даремно не використовувати хлібних запасів, і щоб раннього весняного часу коні не страждали від нестачі кормів. Мазепа пояснював, що затримка з будівництвом морських суден стала через відмовки спочатку брянського, а потім трубчевського воєвод посланим ним і запорожцями людям у виділенні придатного лісу для виготовлення підошов для морських стругів. Через це

* Тут і далі курсивом позначаються недруковані листи Івана Мазепи до російського царя, за винятком листа від 18 лютого 1698 р., адресованого до невідомої особи.

підшви ще не були прислані. Крім того, не були прислані й виділені за царським наказом необхідні для суден залізо, полотно та інші речі. Були привезені лише смола та якорі. Гетьман навіть припускав, що запорожці будуть відговорюватися від морського походу через затримку з будівництвом суден⁴.

Про затримки зі спорудженням суден маємо й інші дані. Так, наприкінці квітня людина Мазепи Іван Сухин доносив з Трубчевська, що воєвода забороняв взимку рубати дерева, а після скарги на нього царю було виготовлено 30 підшв, 20 суден перетягнуто до Десни⁵. Воєводи виправдовувалися тим, що не дозволяли рубати бортних дерев, з яких селяни платили медовий оброк⁶. Роботи продовжувалися, і, незважаючи на всі труднощі, до початку походу було підготовлено значну кількість плавальних засобів. Так, 5 травня гетьман писав до Москви, що городові козаки зробили 70 морських суден і 600 човнів. На цей час він міг би вже виступити в похід, але з Брянська не було й новин про готовність суден, призначених для росіян. А 23 травня доносив, що з цього міста від запорозького майстра Василя Богуша надійшло ще 90 суден — 50 для городових і 40 для запорозьких козаків⁷.

Що ж до запорожців, то потрібні припаси, в тому числі й для суден, направлялися до них ще в 1696 р., а також в березні 1697 р.⁸ Але, очевидно, цього було замало, бо ще й 17 травня 1697 р. в листі до Мазепи запорожці повідомляли, що готові до походу, але не мають морських човнів та інших припасів, і просили якнайшвидше їх прислати⁹.

Царський указ про початок походу для захоплення Очакова й захисту Кизикерменя і Таванська було видано 25 травня¹⁰. Російські війська, очолювані Долгоруковим, виступили з Белгорода і Севська, а українські, під проводом Мазепи, з Батурина. На Коломаку вони з'єдналися й рушили до дніпровських фортець.

У віднайденому листі гетьмана до царя від 27 серпня 1697 р. коротко викладено перебіг походу від прибуття військ до дніпровських фортець — 25 липня до часу його написання в таборі біля Томаківки. Мазепа акцентував увагу на причинах відходу основних сил та на заходах, здійснених для підтримки обороноздатності фортець. Отже, коли вони з Долгоруковим з військами прибули до

Тавані і Кизикермена, одна частина татар і турків почала наступ на містечко Ісламкермен з кримського боку, а інша на Кизикермен з білгородської сторони (Ісламкермен був залишений оборонцями до підходу основних сил, звідки ворог вів обстріл фортеці Шингірея, а після їхнього прибуття його укріплення були покинуті противником. Крім того, з 31 липня по 2 серпня тривали бої за Шингірей¹¹). Турки стріляли з гармат і дрібної зброї, татари постійно нападали, потім противник прибув на суднах з гарматами з Чорного моря. Цим ворог завадив планованому продовженню походу. В такій ситуації прибулі війська при старому Таванському містечку зводили нове місто й давали відсіч противнику. Весь час бої були рівними, лише 2 серпня ворог зумів завдати шкоди. Від основних сил було відірвано сто і кілька десятків кінноти. Частина її була знищена, а інша потрапила в полон. Під час цього бою було багато вбито і поранено людей також з боку противника (йдеться про напад білгородських татар на укріплення біля Кизикермена, в яких перебували війська, очолювані Іваном Обидовським. Татарам вдалося з допомогою військової хитрості виманити з окопів загін князя Юрія Четвертинського¹²).

Протягом місяця, займаючись будівництвом і ведучи бої, російські та українські війська стали відчувати нестачу продовольства і боєприпасів. Залишалася лише надія на продовольчі припаси, привезені для таванської залози, але їх би вистачило ненадовго. Та й не було б з чим залишити залозу, бо очікувати допомоги за значною віддаленістю цього міста було марно. В той же час від «язиків» і перебіжчиків противник дізнався про втому військ на будівництві, нестачу хліба, через що деякі легковажні люди почали втікати, і зменшив інтенсивність обстрілу Шингірея. Цим самим ворог хотів переконати російсько-українські сили, що в нього самого не вистачає припасів, і втягнути їх в тривале протистояння, аби потім, коли до краю вичерпається продовольство, взяти їх в міцну облогу. Самі ж турки і татари могли підтримувати свою боєздатність на високому рівні, поповнюючи сили та продовольчі припаси, бо знаходилися поблизу своїх поселень. Вихідці та «язики» розповідали, що противник, знаючи про перебування у

військах воєводи й гетьмана, тим більше прагнув перемоги, розраховуючи на велику славу та інші здобутки.

Виходячи з таких обставин, в Таванському місті було залишено 5 тис. осіб з обох регіментів, крім 500 найнятих запорожців, і необхідну кількість припасів. Основні сили відійшли на суднах 20 серпня. На 26 серпня вони прибули до обозів в урочищі Томаківка, де теж відчувався брак припасів, через що деякі люди порозходилися по домівках. Цей перехід був важким, бо перешкодою були супротивні вітри, негода. Російські ратні люди, а найбільше козаки, харчувалися «дикими запасами»: овочами, яблуками, грушками, терном, які росли на берегах Дніпра. Далі залишалося здійснити перехід до Кодацького перевозу, а потім — до орільських міст. Причому весь час зберігалася небезпека ворожих нападів, противник підходив до таборів і під Запорозьку Січ.

З Тавані кошовий отаман з товариством прислав «язика», взятого на Дніпрі, вище Таванського острова. З розповіді полоненого було зрозуміло, що противник хотів здобути Таванське місто, для чого укріплював свої сили. В зв'язку з цим воєвода і гетьман послали зі своїх таборів до Тавані понад 1 тис. виборних людей: гетьман виділив 760 осіб, а воєвода — 300. Посланим було наказано пройти в місто, з'єднатися з залогою і спільно оборонятися від ворога. Крім того, писали до кошового отамана і запорожців, які були при ньому, аби аж до відходу противника не залишали воєнних справ, а присланим на підкріплення допомогли увійти в місто*. Далі мали намір йти до прикордонних міст, де буде можливо вирішити питання з хлібом. Там гетьман хотів затриматися, спостерігаючи за діями ворога. Городові ж козаки здавна мали такий «непристойний звичай», що як тільки регіментар повертав війська з походу, то вони, не чекаючи указу про розпуск, не звертаючи уваги на своїх старших і свої корогви, швидко розходилися по власних помешканнях. Це вони тим більше мали зробити тепер, коли в них зовсім не стало припасів. Не дивлячись на це, Мазепа

* Лист до запорожців від 27 серпня 1697 р. див.: Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 701–704.

мав намір залишатися біля прикордонних міст, хоча би й тільки зі старшиною й охотницькими полками¹³.

Незважаючи на ці пояснення, цар, котрий тоді перебував у Великому посольстві, був невдоволений відходом основних сил від Тавані, повертався до розгляду цього питання та турбувався, щоб місто було готове до відсічі ворогу. 28 січня боярин Тихон Стрешнев відповідав на лист Петра I від 24 грудня 1697 р., у якому було поставлено питання: «Яким злим порядком відступили від Таванська белгородський воєвода і гетьман, залишивши противника близько?» Стрешнев зазначав, що має дані про нестачу припасів, через що й відбувся відхід¹⁴.

Ще раз до подробиць походу російських та українських військ в 1697 р. повертає нас лист гетьмана від *4 січня 1698 р.* Причиною його появи стала реакція Мазепи на повідомлення людей його регіменту з Тавані, що тамтешній воєвода Василь Бухвостов написав до царя листа, в якому, применшуючи значення діяльності гетьмана та воєводи Якова Долгорукова, значно завищував свої досягнення. Відповідь на окремі пункти обвинувачень, висунутих Бухвостовим, і є додатковим джерелом інформації про похід. Насамперед Мазепа відповідав на звинувачення в тому, що вони разом з Долгоруковим без причини покинули Шингірей, в якому зразу ж осіли турки. Гетьман зазначав, що при їх відході містечко було непридатне для оборони: в ньому обвалилася кутова башта, підмита р. Кінські Води, та були тонкі стіни. Башта була укріплена насипом землі й кошами, тонкі стіни теж були зміцненні землею, але це мало допомогло. Коли турки відкрили артилерійський вогонь, стіни були зруйновані, й царські ратні люди могли захищатися лише завдяки земляному валу й кошам. Допомогу в обороні надали й люди гетьманського регіменту, які розміщалися в особливих шанцях. Їх було періодично по 1 і 2 тис. осіб. Без цих заходів обороняти Шингірей було б важко, а з Таванського міста допомагати було б обтяжливо, бо він віддалений майже на 2 версти. Мазепа та Долгоруков вирішили, що тримати в Шингіреї людей означало залишити їх на погибель. Тому було вирішено людей з Шингірею вивести, а стіни підірвати.

Таванський воєвода писав царю також, що втримав Кизикермен своїм рішенням, розмістивши в ньому залогу, після відходу гетьмана з Долгоруковим. На це Мазепа відповідав, що при їх перебуванні біля захоплених містечок люди в Кизикермені знаходилися поперемінно, а при поверненні вони з Долгоруковим наказали його утримувати для допомоги оборони Таванська та роз'єднання сил противника. В Кизикермені були залишені козаки Чернігівського полку, крім того Бухвостову було наказано, при потребі, додати в Кизикермен людей з Тавані, бо в останньому місті залишили їх значну кількість. Воєвода же, навпаки, хотів, щоб війська покинули Кизикермен, але з цим не погодилися українські наказні полковники і сотники, чому й прийнято рішення обороняти його далі. Що ж до того, чому війська не відбудовували стіни Кизикермена, то це залишалось до царського указу, бо для оборони обох міст треба багато людей, яких було б дуже важко утримувати через значну відстань від українських і російських поселень. Йшлося насамперед про доставку хліба.

Бухвостов доносив і те, що війська відійшли, не завершивши будівництва Таванського міста. На це гетьман зазначав, що місто з усіма «укріпленнями з виводами, верхом, щитом і бійницями» було побудовано ще при їхньому перебуванні там. В яких місцях стіни були порушені, там же були розібрані й знову зведені, на потрібних місцях на валу поставлено гармати, міські укріплення ззовні зміцнені каменем, а з середини — земляним валом.

Далі Мазепа знову повертався до питання про причини відступу, зазначаючи, що рішення про це було прийнято через нестачу продовольства, про що відомо й противнику. Про труднощі з продовольством доносили українські полковники, про це говорили їх полчани, приходячи великими зібраннями. Про нестачу продовольчих припасів знали й прислані від царя стольники. Гетьман особисто посилав в полки по куреням осавулів, які підтвердили, що в полках не вистачає запасів. Російські полковники, які перебували при гетьмані, — Степан Стрекалов та Григорій Анненков свідчили, що в їх полках подекуди ще були запаси до 2-х тижнів, а в більшій частині запасів вже не було й стрільці ходили по полкам і просили хліба.

Отже, робив висновок гетьман, у випадку подальшого перебування військ біля містечок довелось би користуватися припасами, залишеними для таванської залоги. Останню, таким чином, не було би з чим залишити. Тому й прийнято рішення відійти. А для підтримки залишених сил від Томаківського острова на допомогу Тавані послали частину війська, а також ініціювали прихід туди запорожців і охочих людей з українських міст¹⁵. Існує також свідчення, що гетьман писав царю про причини відходу, пояснюючи, що це сталося через необхідність захисту російських та українських міст від нападів противника¹⁶.

Врешті, російське керівництво прийняло точку зору Долгорукова й Мазепи. 10 лютого 1698 р. до Батурина було послане царське жалування гетьману, генеральній старшині й полковникам. В інструкції царським посланцям, котрі його везли, знаходимо дані про офіційну позицію Москви щодо відходу російських та українських військ від Тавані. Царський стольник Іван Тараканов перед передачею жалування мав говорити про заслуги Мазепи, зокрема, про те, що він розгадав задум противника, який хотів втягнути їх у тривале протистояння. Рішення про відхід, прийняте спільно з Долгоруковим, оцінювалося позитивно, бо завдяки цьому були збережені як російські, так і українські війська, схвалювалися також гетьманські заходи щодо охорони прикордонних міст¹⁷.

Не суперечить версії гетьмана щодо причин відходу військ і свідчення Григорія Грабянки, який зображує події так: внаслідок нападу турецьких військ Долгорукий та Мазепа мусили відмовитися від планів походу на Очаків, зосередившись на тому, «як би самим від турків вирватись, та як у містах такі залоги поставити, щоб їх не взяв ворог. Турки, звичні до морської справи, і тому їх повсякчас більшало: вони підходили з суші та з моря, а у своїх військах уже вийшов хліб та й крім того вони ще не призвичаїлись до морського бою». В таких обставинах воєначальники вирішили залишити в містах залоги з росіян та українців, передавши їм запаси продовольства, а самим відходити¹⁸. А в Літописі Самовидця зазначено, що гетьман відступив, бо мав мало війська, що не давало змоги протистояти у відкритій битві¹⁹. Отже, до основної причини, яка пов'язувалася з нестачею припасів, можна додати й інші,

які стосуються неможливості відкритого протистояння з переважаючими силами противника й потреби захисту території держави. Врешті, воєначальникам вдалося не тільки утримати завойований плацдарм, завдавши значних втрат ворогу — близько 6 тис. осіб, а й зберегти свої війська, втрати серед яких були незрівнянно меншими. Про це можна судити, знаючи втрати в українських частинах, — 253 вбитих та 425 поранених осіб²⁰.

Питання щодо причин відступу Мазепи й Долгорукого з головними силами в 1697 р. виникло й в одного з відомих дослідників діяльності українського гетьмана Бориса Крупницького, який зазначав: «Невідомо, що саме відіграло в цьому головну роль: страх потрапити в оточення, бути відрізаними від України чи дефіцит засобів існування, яких не вистачило б для такої кількості людей під час тривалої зупинки»²¹. Гадаємо, представлені документи дозволяють значно наблизити до його вирішення.

Лист Мазепи від *1 вересня 1697 р.* для нашої теми цікавий тим, що він дає уяву про місцезнаходження гетьмана — був написаний від Кодацької пристані²². А вже в посланні до царя від *11 вересня 1697 р.* маємо значну кількість даних про заходи щодо оборони Тавані. 10 вересня з Таванського міста від наказного ніжинського полковника, яким було призначено глухівського сотника, та від воєводи Василя Бухвостова приїхав посланець з листами до Мазепи. Він привіз новини про наступ ворога та прохання про допомогу людьми. Гетьман зазначив, що разом з воєводою Долгоруковим вони залишили немало військ. З українських, які були в поході, туди виділялося по 200 осіб з Ніжинського, Стародубського і Чернігівського полків, сердюцький полк чисельністю 500 осіб. Стільки ж залишив воєвода. До того ж найняли 500 запорожців. Мазепа вважав, що цих сил вистачало, але, як сказав посланець, росіяни «затужили». На додачу до згаданих військ, при прибутті до Томаківки було послано на суднах до Тавані гетьманом 760 виборних осіб Лубенського полку з лубенським полковим суддею, а воєводою — 300. З цими людьми мав іти кошовий отаман з усім Низовим Військом. Посланець зустрів посланих людей та запорожців поблизу Тавані. А пізніше, після прибуття до Ворскли, Мазепа послав на Тавань ще 1,5 тис. виборних людей Полтавського

полку, 300 осіб Лубенського полку, поставивши над ними наказним полковником полтавського полкового суддю Петра Буцького. Додав немало людей і воєвода. Їм було наказано йти на Кодак, далі — на Січ, там залишити коней і на суднах плисти до Тавані. Потрібно було використати ті судна, які залишили війська при відході, а також запорозькі. Щодо останніх Мазепа спеціально писав на Січ до наказного кошового отамана. Гетьман також писав до кошового отамана з клопотанням, щоб запорожці допомогли військам, посланим на підкріплення, ввійти в Таванське місто (тим не менше обставини змусили Мазепу і Долгорукого 24 вересня на нараді в Опішні прийняти рішення відправити на допомогу таванській залозі військо чисельністю понад 20 тис. осіб. З його наближенням в ніч з 9 на 10 жовтня противник відступив²³).

У день написання цього листа до Мазепа приїхало 18 запорожців з двома полоненими татарами, взятими на дніпровому острові, навпроти Ісламкермена. Там вони косили траву. Разом з листом від воєводи Бухвостова і наказного ніжинського полковника з Тавані гетьман відсилав до Москви записи їх розповідей. Полонених не відправляв, бо люди, котрі мали їх супроводжувати, були потрібні в ході воєнних дій. По їх завершенні гетьман мав намір відправити козаків до царя для докладної розповіді про сили противника та воєнні справи²⁴.

Згідно з посланням від *13 вересня 1697 р.*, в обоз до Мазепа прибуло 10 січових запорожців на чолі з ватажком Іваном Рубаном. Вони привезли двох татар, захоплених на урочищі Сиваш, поблизу Перекопа. Ці татари поверталися з Тавані. Полонені розповіли про дії та наміри «бусурманських» військ, які знаходилися при місті. Незважаючи на лист від наказного кошового отамана про відправлення до Москви всіх запорожців з полоненими, гетьман дозволив їхати лише сімом, а трьох затримав, розмістивши їх та нагородивши²⁵.

З листа від *25 жовтня 1697 р.* довідуємося про реакцію гетьмана на звістку про перемоги Австрії над турецькими силами. Дізнавшись з царської грамоти про перемогу військ цієї держави під Центою (Зентою, Сентою) на р. Тисі, Мазепа зазначав, що імператор мав би дякувати царю, що за його указом російські та

українські війська діяли під Азовом і Таванню, через що сили противника були роз'єднані²⁶. Нагадаємо, що у вересні цього року австрійські підрозділи, очолювані принцом Євгеном Савойським, чисельністю в 40 тис. осіб завдали нищівної поразки 60-тисячній турецькій армії, на чолі з султаном Мустафою II. В бою турки втратили половину свого війська, загинув великий візир, а сам султан дивом unik полону²⁷. Після цієї битви Порта стала схилитися до укладення миру.

В жовтні 1697 р. гетьман писав про приїзд до Батурина запорозьких посланців, відряджених до царя. Вони привезли до нього лист від кошового отамана і всього Низового Війська. Запорожці просили Мазепу поклопотатися стосовно царської милості за їхню службу на Тавані. Гетьман підтримав це прохання, відзначивши, що про велике значення допомоги з боку запорожців говорять не лише вони самі. Це, підкреслював він, визнається й іншими, хто був разом з низовими козаками²⁸. Продовження розгляду цього питання знаходимо в листі гетьмана від 25 жовтня 1697 р. Однак, зважаючи на відсутність початку цього документа, спробуємо частково відновити його зміст, послуговуючись царською грамотою від 3 листопада, яка була надіслана у відповідь на послання гетьмана. Адже відомо, що в таких документах на початку часто йшлося про обставини, котрі зумовили їхню появу, в тому числі подавався короткий зміст матеріалів, на які вони відповідали.

Отже, Мазепа писав до Петра I про 1500 запорожців, які брали участь в обороні Тавані. Після закінчення бойових дій вони хотіли йти на зимівлю на Лівобережжя й отримати належне царське жалування. Гетьман стояв на тій позиції, що ці вимоги будуть економічно проблематичними, однак застерігав, що «коли їм, запорожцям, у тому розміщенні відмовити, то, щоб їх самих не відігнати на закордонні заклики і найми, і для того треба їх вдовольнити». Виділених же козакам, які перебували в облозі, російською та українською владою раніше 3 тис. рублів було, як вважав Мазепа, замало, тому вони їм поки-що й не передавалися. Настрої серед Низового Війська в той час були вельми недобррозичливі²⁹. Відповідаючи на звернення Батурина, цар постановив видати учасникам боїв додатково ще 1,5 тис. рублів, сукно та 125 пищалей. Він хотів,

щоб запорожці не виходили в міста та не ходили на службу в Польщу. Жалування мало бути видане терміново, ще до переходу козаків на Лівобережжя³⁰.

14 листопада 1697 р. в листі до Петра I гетьман повідомляв, що в українські міста прийшло зимувати та добиватися проїзду до Москви по царське жалування за службу, зокрема, по обороні Тавані, 1100 запорожців. Мазепа писав, що не може їх розмістити, а до Москви пропустити в такому числі не наважується. Він отримав грамоту з новиною, що крім призначених запорожцям 2 тис. рублів від Долгорукого та 1 тис. від гетьмана, з Москви мало бути видано ще 1,5 тис. запорожцям, які були в Тавані. Однак запорожці заявили, що не можуть цим задовольнити своїх потреб, і знову просили пропустити до Москви всіх, хто був на Тавані. Далі гетьман зазначив, що як воевода Бухвостов, так і українська старшина дуже схвально відгукувалися про дії запорожців у Тавані. Самі ж козаки погрожували, що коли не отримають належної нагороди та не будуть розміщені на зиму, то підуть на службу до короля. Мазепа вважав, що їх потрібно пропустити до Москви, а до цього мусив розмістити запорожців по своїх, генеральної старшини, полковників і духовенства маєтностям. Гетьман клопотався, щоб царський указ надійшов якнайшвидше, аби не обтяжувати людей, у яких розміщалися козаки. Цікаво, що на царське розпорядження чинити з запорожцями так, як передбачали попередні укази, Мазепа зазначав, що раніше, коли Кизикерменем та іншими нижньодніпровськими містечками володів противник, можна було вдовольнити запорожців річним жалуванням та іншими «легкими» дарами. А по переході цих міст під царську владу запорожці беруть постійну участь у воєнних діях і не мають часу займатися промислами. До того ж козаки мають привід просити в царя додаткової платні, знаючи, як були нагороджені ті, хто був під Азовом. Запорожці мали підстави бути такими настійливими у зверненнях до гетьмана й тому, що він звертався до них з проханням провести в Таванське місто російські та українські війська. А вони, разом з кошовим, не тільки провели, а й самі увійшли та витримували облогу.

Наприкінці листа Мазепа зазначав, що з Січі вийшло в міста ще два загони запорожців, загальною чисельністю понад 400 осіб: 200 з чолобитною щодо річного жалування, а інші на зимівлю³¹.

14 грудня до Москви надійшов гетьманський лист, в якому писалося про труднощі з витратами на запорожців, оскільки значні видатки йшли на городові війська. До того ж запорожцям було видано багато грошей по дорозі на Тавань і при поверненні звідти³². А 26 грудня 1697 р. в листі до Петра I гетьман писав, що в Батурині прийнято царське жалування, призначене для запорожців в Тавані: 1500 рублів, 1100 портищ сукна, 125 пищалей та окремо на 315 осіб, які прийшли в українські міста з бусурманським «значком» і язиками по жалування, — по 1 рублю та портищу сукна. Але запорожці, бажаючи тут же прийняти жалування, не хотіли повертатися на Запорожжя до весни. Мазепа був цим невдоволений, передбачаючи збитки місцевим мешканцям та скарбниці, але залишав це питання на царський розсуд. Тут же зазначив, що в царській грамоті нічого не сказано про тих 600 запорожців, які на чолі з полтавським полковником Іваном Іскрою ходили з Січі на допомогу до Таванського міста, і запитував, чи виділяти їм щось із жалування, чи ні³³.

До згаданих відомостей про виділену Москвою платню для Низового Війська додаються й звістки про те, що 26 листопада 1697 р. Москва виділяла жалування для 459, а 29 грудня — ще для 130 запорожців за дії під час облоги Тавані³⁴. Хоча й цим прохання запорожців не були задоволені³⁵.

Воєнних справ після завершення походу стосуються ще кілька документів. Так, з листа від 28 жовтня 1697 р. дізнаємося, що після відходу ворожих військ з-під Таванського міста наказні ніжинський і лубенський полковники прислали до Мазепи посланців з повідомленням про свою участь у воєнних діях та перенесені труднощі. Цих людей Мазепа направляв до Москви для розповіді про події на Тавані, зокрема, про те, як діяв він сам, залишаючи залогу та надаючи їй допомогу³⁶. Можливо, і в цьому випадку гетьман думав про те, як нейтралізувати негативне враження від відходу разом з Долгоруковим від нижньодніпровського плацдарму. 3 листопада 1697 р. в листі до Петра I повідомлялося, що 31 жов-

тня до Батурина приїхали сотники Ніжинського полку з Тавані й привезли трьох полонених, захоплених під час облоги: одного турка, двох татар та одного перебіжчика. Сотники розповіли про те, як обороняли Тавань, і подали списки вбитих і поранених. А полонені й перебіжчик розповіли про втрати противника та про те, чому і як він зняв облогу. Мазепа відправив полонених і перебіжчика до Москви. Сотники ж, стомлені службою, відмовилися від поїздки, побажавши відпочити в своїх мешканнях³⁷.

Одразу ж після завершення походу на території противника продовжилися розвідувально-диверсійні заходи. Так, в листі від *31 жовтня 1697 р.* зазначено, що за розпорядженням Мазепи миргородський полковник посилав в дикі поля своїх козаків, які наближалися до Перекопу, де в урочищі Сиваш вночі напали на 4-х татар, з яких одного вбили, а 3-х захопили в полон і привезли до Батурина. Мазепа відсилав поштою запис їх розповідей, а слідом і самих полонених в супроводі козаків, які їх захопили, до Москви³⁸.

В травні-серпні наступного, 1698 р. було здійснено ще один похід, на чолі з Яковом Долгоруковим та Іваном Мазепою, під час якого було укріплено захоплений плацдарм та здійснено розвідувальну виправу до Очакова. За припущенням В. Заруби, в цьому році готувався великий похід на це місто³⁹.

Два листи стосуються підготовки до походу, зокрема, необхідності виготовлення суден. Так, *8 січня 1698 р.* у листі до Петра I гетьман повідомляв, що за його наказом на різдвяні дні до Батурина з'їхалася генеральна старшина, полковники зі своєю старшиною і сотниками на нараду щодо плавного воєнного походу. Однак виявилось, що в полках мало суден, а для спорудження нових немає ані дерева, ані грошей. Можна було скористатися суднами, залишеними в Січі минулого року, але їх зосталося мало. При переході суходолом до Тавані і пересадці там на судна могла виникнути проблема розміщення в них значної кількості людей, гармат, пороху, продовольства, прісної води. Тому Мазепа писав про потребу виготовлення для городових полків, або, принаймні, хоч для сердюцьких полків та стрільців, котрі перебувають при ньому, великих суден в Брянську на зразок турецьких, щоб можна було використовувати їх на лимані й у морі. Спеціально для розповіді про

те, як влаштовані турецькі судна, до Малоросійського приказу посилався Юрій — людина «мультиянської породи». Він понад 10 років служив на турецьких суднах, плаваючи по Білому та Чорному морях^{*40}.

Про позицію російської сторони з цього питання дізнаємося з царської грамоти від 7 лютого. Гетьману було наказано відремонтувати старі судна, робити нові в Брянську або (для пришвидшення) в інших близьких місцях біля Дніпра силами своїх майстрів і робітників, а також спонукати запорожців до походу на суднах якнайбільшою кількістю людей. Мазепа мав ранньою весною, погодившись з Яковом Долгоруковим, йти в похід, аби надійно укріпити Таванське місто та весь плацдарм⁴¹.

Незабаром, *18 лютого 1698 р.*, в листі до невідомого гетьман зазначав, що за листом цієї вельможної особи наказав віднайти по містах свого регіменту столярів та ковалів для будівництва кораблів. З труднощами вдалося розшукати 20 столярів та 10 ковалів. Мазепа відправляв їх до Севська, надавши підводи та харчі, і просив про виділення їм платні за роботу⁴².

9 березня Мазепа знову звертався до царя з клопотанням щодо надання частини суден, які робилися в Брянську, для козаків під його бунчуком, стрілецьких та сердюцьких полків. А запорожців пропонував підштовхнути царською грамотою до виготовлення суден з присланих минулого року матеріалів⁴³. Реакція на ці звернення відома за грамотою Петра I до Мазепи від 31 березня. Цар наказував діяти за попереднім розпорядженням щодо плавного походу, обіцяв жалування для запорожців, наказував клопотатися про забезпечення їх суднами (за указом від 28 листопада 1697 р., в якому говорилося, щоби козаки, як городові, так і запорозькі, якщо не вміють робити інших суден, то щоб йшли в море й на старих та по тому ж зразку зробили достатню кількість нових до весни, місткістю по 50 і більше осіб). Запорожці ж мали використати надані в 1697 р. матеріали на 40 суден⁴⁴.

* Про цю людину див.: Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 557–558.

А 14 квітня до російського керівництва надійшов лист гетьмана, в якому він зазначав, що, незважаючи на те, що полковники на з'їзді в Батурині на Різдво говорили про труднощі, пов'язані з нестачею лісу, майстрів і грошей, він наказав їм все ж робити судна, яких мало бути 430. В них могло розміститися по 20 осіб з припасами. Але великих суден виготовити не було змоги⁴⁵. Ці 430 човнів було виготовлено в Гетьманщині протягом перших 4-х місяців 1698 р.⁴⁶

Лист від 7 червня 1698 р.* до Петра I стосується заходів гетьмана щодо залучення до воєнних дій Низового Війська. У ньому Мазепа зазначав, що двічі писав на Січ, спонукаючи запорожців до підготовки до походу на Чорне море. Для цього вони мали взяти необхідні матеріали й припаси, приготовані на Кодаку, та робити струги. Але на царську грамоту та два листи гетьмана з цього приводу запорожці не відповіли. А вже перед виступом з Батурина в похід гетьман писав до них ще раз, передаючи литаври, корогву, 500 діжок борошна. Запорожці лише 6 червня прислали своїх представників з відповіддю та подякою за прислане. В своєму листі вони вимагали прислати кілька сотень золотих для оплати праці майстрів, які мали робити судна, а також ковалів, котрі мали виготовляти металеві частини для цих суден. Мазепа просив царського указу з цього приводу, певно, натякаючи на допомогу. Резолюція, однак, була невтішною. Запорожці мали робити судна «за попереднім звичаєм».

У цьому ж листі йдеться про те, що військовий екзактор прислав до Мазепа волозького купця, який 23 березня виїхав з Царгорода, а 1 червня приїхав у Ніжин. Він розповів новини щодо дій та намірів «бусурман»⁴⁷.

Що ж до запорожців, то відомо, що незабаром, влітку, вони таки взяли участь у воєнних діях. Отримавши від Долгорукова та Мазепа послання з повідомленням про намір противника перепра-

* Цей лист був опублікований у виданні: Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 774–776, однак зі значними пропусками через пошкодження документа. Тому розглядаємо його, бо пропонувані список немає прогалин.

витися через дніпровський лиман, аби перешкодити заходам російських та українських сил, вони виступили в похід, разом з певною кількістю городових козаків, під час якого захопили одне турецьке судно, а потім діяли у лимані спільно з російськими ратними людьми та гетьманськими частинами⁴⁸.

Про воєнні заходи українського керівництва з метою забезпечення обороноздатності нижньодніпровського плацдарму дізнаємося з листа гетьмана від 3 червня 1698 р. В ньому, зокрема, зазначалося, що до царя надійшло повідомлення від воєводи Бухвостова з Тавані про те, що в цьому місті та в Кизикермені недостатньо військових людей гетьманського регіменту і з них мало хто займається будівництвом. У зв'язку з цим Мазепа перераховував все зроблене ним у цій справі. Ще наприкінці зими туди, на додаток до розміщених військ, прибули люди з різних полків, потім був направлений Лубенський полк, в якому по перепису виявилось 5400 осіб, на чолі з наказним лубенським полковником, який вже давно туди прийшов і почав будівельні роботи біля Кизикермена. Про це полковник повідомив своїм листом, який було переслано в Москву. Після цього в Таванське місто був направлений Київський полк на чолі зі своїм полковником для пришвидшення відбудови й укріплення Кизикермена. Листи від київського полковника, а також сердюцького та наказних городових полковників гетьман відправляв в Малоросійський приказ. Усіх лівобережних сил в Тавані й Кизикермені нараховувалося близько 8 тис. осіб. Нещодавно Мазепа направив туди Миргородський і Прилуцький полки на чолі з їх полковниками і роменського сотника з людьми Лубенського полку, які залишилися. Після перегляду цих сил у них було нараховано 6900 осіб.

Отже, зазначав гетьман, він доклав немало зусиль для оборони й укріплення Таванська і Кизикермена, відправивши туди 4 городових полки, а при собі залишивши лише 6. З цими полками і з російськими військами, очолюваними воєводою Долгоруковим, гетьман спостерігав за діями противника і висловлював готовність йти туди, куди «покличе військовий випадок»⁴⁹.

Про скарги Бухвостова, зокрема, на те, що в Таванському місті мало людей гетьманського регіменту, й ті хотіли тікати, зна-

ходимо згадку і в царській грамоті до Мазепи від 31 березня 1698 р.⁵⁰

Як відомо, вже в жовтні цього року розпочав роботу Карловицький конгрес, який завершився укладенням мирних угод Австрії, Польщі й Венеції і перемир'я Росії з Туреччиною. Але до того, як стало відомо про його результати, йшла підготовка до нових воєнних дій. Так, ще 12 січня 1699 р., за два дні до укладення перемир'я, було оголошено указ про збір російських військ в березні в Охтирці з метою продовження війни⁵¹.

Разом з тим, після укладення перемир'я напруження на південних кордонах залишалось, і ще в березні 1699 р. гетьманська влада вживала заходів для збору інформації щодо потенційного противника. Так, *9 березня 1699 р.* Мазепа повідомляв Петра I, що за попередніми відомостями від полонених татар, взятих козаками Полтавського полку (про що писав полтавський полковник), перекопський каймакан з кримськими ордами мав приходити під прикордонні міста, а саме під Перекоп на Коломаці. По привезенні ж полонених в Батурин вони підтвердили, що противник мав виступити з Криму, але на чолі не з каймаканом, а Каплан-Гіреєм, рідним братом хана, і Муртазою пашою, й напасти на містечко Тараковку в Ізюмському полку. Для цього збиралися взяти з собою 9 гармат, аби захопити містечко. Його вибрали тому, що коли минулої зими та осені під ті ж прикордонні міста приходив якийсь ага, то після інформував, що здобичі взяти ніде, крім того містечка. Ці ж полонені сказали, що на шляху з Перекопу до Очакова вони зустріли гінця з Андріанополя в Крим з відомістю про укладення турецьким султаном з російським царем, цісарем і польським королем перемир'я. У зв'язку з цим «язики» додали, що коли противник тепер в похід не вийде, то надалі його може втримати звістка про перемир'я⁵². А вже наступного дня — *10 березня 1699 р.* гетьман писав до царя про цю воєнну акцію, зазначаючи, що козаки Полтавського полку захопили в полон на пониззі Дніпра 6 татар і одного перебіжчика. Всіх цих полонених разом з козаками, які їх взяли, гетьман відправляв до Москви. Мазепа вважав, що належало перебіжчика стратити в Батурині, але відсилав

його, бо він походив з Харківського полку, а отже не підлягав гетьманському регіменту⁵³.

¹РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 11. — Арк. 3–6.

²Там само. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 12. — Арк. 22–25.

³Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 695.

⁴РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 13. — Арк. 11–15.

⁵Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 695–696.

⁶Костомаров Н. И. Мазепа и Мазепинцы. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1885. — Т. 16. — С. 144–145.

⁷Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 694; Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 146; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003 — С. 399.

⁸Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1991. — Т. 3. — С. 187; Заруба В. Назв. праця. — С. 399.

⁹Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 654.

¹⁰Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 188; Заруба В. Назв. праця. — С. 400.

¹¹Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 690; Заруба В. Назв. праця. — С. 400–402.

¹²Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 554–555.

¹³РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 21. — Арк. 1–17.

¹⁴Елагин С. История русского флота. Период Азовский. Приложения. — СПб., 1864. — Ч. 2. — С. 448; Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1887. — Т. 1. — С. 604.

¹⁵РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1698. — Спр. 5. — Арк. 16–30.

¹⁶Яворницький Д. І. Назв. праця. — С. 193.

¹⁷Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 756–765.

¹⁸Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 172.

¹⁹Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 159–160.

²⁰Там само; Величко С. Літопис. — С. 557; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 563.

²¹Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003. — С. 62.

²²РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 26. — Арк. 1–4.

²³Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 153, 157; Заруба В. Назв. праця. — С. 404–405.

²⁴РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 23. — Арк. 1–8.

²⁵Там само. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 30. — Арк. 1–3.

²⁶Там само. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 35. — Арк. 7–12.

²⁷Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи. — Москва, 1999. — С. 382–383; Гусарова Т. П. Австрийские Габсбурги в войне с Османами в

- 1683–1699 гг. (от осады Вены до Карловацкого мира) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — М., 2001. — С. 283; Подхородецкий Л. Вена 1683. — Москва, 2002. — С. 199–200.
- ²⁸РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 39. — Арк. 32–35.
- ²⁹Станіславський В. В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. — К., 2004. — С. 333–336; РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 35. — Арк. 1–2
- ³⁰Станіславський В. В. Назв. праця. — С. 335–339.
- ³¹РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 42. — Арк. 1–15.
- ³²Елагин С. Указ. соч. — С. 454.
- ³³Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 717–719, 765–767.
- ³⁴Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. — М., 1872. — Т. 1. — С. 336; Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 732–733.
- ³⁵Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 742–745, 747–754.
- ³⁶РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 39. — Арк. 17–19.
- ³⁷Там само. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 37. — Арк. 15–18.
- ³⁸Там само. — Ф. 124. — Оп. 1, 1697. — Спр. 37. — Арк. 5–10.
- ³⁹Заруба В. Назв. праця. — С. 407.
- ⁴⁰РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1698. — Спр. 5. — Арк. 1–6.
- ⁴¹Елагин С. Указ. соч. — С. 451–452.
- ⁴²РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1, 1698. — Спр. 16. — Арк. 1–2.
- ⁴³Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 736–743.
- ⁴⁴Елагин С. Указ соч. — С. 454–455. Перелік виданих запорожцям матеріалів в 1697 р. для виготовлення 40 суден див.: Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 806.
- ⁴⁵Елагин С. Указ соч. — С. 460–461.
- ⁴⁶Костомаров Н. И. Указ. соч. — С. 158–159; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 459.
- ⁴⁷РДАДА. — Ф. 124. Оп. 1, 1698. — Спр. 31. — Арк. 1–7. Згадані два листи запорожців до Мазепи від 2 червня 1698 р. див.: Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 770–774. Там же на С. 789–793 див. запис розповіді купця.
- ⁴⁸Елагин С. Указ соч. — С. 464–466, 470, 472–473.
- ⁴⁹РДАДА. — Ф. 124. Оп. 1, 1698. — Спр. 32. — Арк. 1–6.
- ⁵⁰Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 755.
- ⁵¹Иван Афанасьевич Желябужский. Дневные записки // Рождение империи. Свидетельства современников петровской эпохи (конец XVII — начало XVIII в.) — М., 1997. — С. 312; Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гвариента, посла императора Леопольда I к царю и великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом // Рождение империи. Свидетельства современников петровской эпохи (конец XVII — начало XVIII в.) — М., 1997. — С. 116.
- ⁵²РДАДА. — Ф. 124. Оп. 1, 1699. — Спр. 12. — Арк. 1–5.
- ⁵³Там само. — Ф. 124. Оп. 1, 1699. — Спр. 12. — Арк. 21–24.